

O'RXUN OBIDALARI TILIDA QO'LLANGAN SHEVAGA OID SO'ZLARNING
LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Rustamov Mirjalol Azamat o'g'li

Samarqand davlat universiteti magistranti

+998(93) 660 44 42 mirjalolrustamov9696@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'rxun obidalari tilida qo'llangan shevaga oid so'zlarning lingvomadaniy xususiyatlari, Turk-run yozma an'anasining yana bir o'ziga xos jihati, Yozuv va imlodagi farqlar qadimgi turkiy tilning turli shevalari o'rtasidagi katta-kichik tafovutlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Yenisey, dialektlarini, O'rxun, o'g'uz, qarluq, qipchoq, dialektologik, turk-run.

Аннотация: В данной статье рассматриваются лингвокультурологические особенности слов, относящихся к диалекту, употребленному в языке орхунских памятников, еще один уникальный аспект тюркоязычной письменной традиции, различия в написании и правописании между разными диалектами древнего Тюркский язык Информация об отличиях предоставлена.

Ключевые слова: Енисей, диалекты, орхунский, огузский, карлукский, кыпчакский, диалектологический, тюрко-рунский.

Annotation: In this article, the linguistic and cultural features of the words related to the dialect used in the language of the Orhun monuments, another unique aspect of the Turkic-run written tradition, the differences in writing and spelling between different dialects of the ancient Turkic language are major and minor. information about the differences is provided.

Key words: Yenisei, dialects, Orkhun, Oguz, Qarluq, Kipchak, dialectological, Turko-Run.

KIRISH

Qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lgan lahja va shevalar muammosi turk-run xatidagi obidalar o'qilgan kezlardayoq bahslarga sabab bo'lgan. Ushbu manbalarni o'rgangan olimlar O'rxun va Yenisey bitiktoshlari tilida yaqqol farqlar borligiga e'tibor berganlar. Bu holat mazkur bitiklar til va yozuv an'analari har xil tarixiy va madaniy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan turli qabilaviy ittifoqlarga tegishli ekani bilan tushuntirilgan. O'rxun va Yenisey bitiktoshlari tilidagi bunday tafovut avvalo singarmonizmning realizasiyasida hamda bir qator fonetik va leksik o'ziga xosliklarga ko'zga tashlanadi.

Keyinroq tilga olingan ushbu matnlar guruhlarining ichki dialektal bo'linishini aniqlashga bir qator urinishlar amalga oshirilgan. Dastlab Yenisey bitiktoshlari tilida O'rxun bitiktoshlarida uchramaydigan unli fonema – e borligi aniqlangan. Yenisey bitiktoshlarida bir qator so'zlar ikki xil usulda yozilishiga I.V. Kormushin e'tibor qaratadi: *äl* – *il* “el, davlat”; *älig* – *ilig* “elig, hukmdor, hokim”; *äki* – *iki* “iki”, *ält* – *ilt* “elt”, *bäš* – *biš* “besh”. Ammo olim bunda dialektal bo'linishni emas, balki ä va i o'rtasida turuvchi yangi unli fonemani yozuvda ifodalashda vujudga kelayotgan qiyinchiliklarni ko'radi.

I.A. Batmanov esa yozuvdagi bunday ikki xillikni shevadagi farqlar bilan tushuntiradi. Uning nuqtai nazariga ko'ra, Yenisey bitiktoshlariga mualliflik qilgan odamlar 2 xil shevada gapirgan, bu shevalarni farqlovchi asosiy xususiyat esa ä va i unli fonemalarining o'rin almashib kelishi bo'lgan. Ammo I.A. Batmanov bu yo'nalishdagi mulohazalarini davom ettirmaydi, aniqlangan shevalarning boshqa farqlarini topishga hamda ularni tasniflashga urinmaydi.

ADABIYOTLAR VA METADALOGIYA

XXI asrda I.A. Batmanovning kuzatuvlarini V. Ponaryadov davom ettirib, rivojlantiradi va Yenisey bitiktoshlari tilida aks etgan shevalar haqidagi ma'lumotlarni tizimga solib chiqadi. U Yenisey bitiktoshlari tilida A va B dialektlarini ajratib ko'rsatib, ularni tegishli ravishda Qirg'iz xoqonligida istiqomat qilgan qirgiz va chik-az qabilalariga nisbat beradi. Ushbu dialektlarda, I.A. Batmanov qayd qilgan fonetik o'tishdan tashqari, yana quyidagi farqlar kuzatiladi:

- I shaxs birlik olmoshi – män va bän;
- jo'nalish-yo'naltirish kelishigi ko'rsatkichi – -qa/-kä va -a/-ä;
- ravishdosh qo'shimchasi – -ip/-ip/-up va -ipan/-ipän;
- "elchi" ma'nosini anglatuvchi so'z – yalabač va älcı;
- "ot" ma'nosini beruvchi leksema – at va yont .

Yuqorida tilga olingan tadqiqotlarga qaramay, umuman olganda, bugungi kunda turkologiyada O'rxun-Yenisey bitiktoshlarining tili turkiy qabilalarning jonli tilini aks ettirmay, turli shevalarning materiallari asosida tuzilgan va unifikasiya qilingan yozma adabiy me'yordir, degan qarash eng ko'p tarafdorlarga egadir. Bunda O'rxun va Yenisey bitiktoshlarining tilida ba'zi farqlar borligi inkor etilmaydi.

Turk-run yozma an'anasining yana bir o'ziga xos jihati shundan iboratki, ushbu an'ana Yenisey bo'ylarida va O'rxun vodiysida joylashgan asosiy yozma madaniyat markazlaridan qancha uzoqlashsa, bu markazlarda shakllangan alifbo tizimi va imlo qoidalari shuncha o'zgarib boradi. Buni ba'zi tadqiqotchilar olis viloyatlarda yozma an'anani saqlash qiyinligi bilan tushuntirsa, boshqalar turk-run xati o'sha hududlarda tarqalgan lahja va shevalarga moslashtirilib, o'zgartirilganiga bog'laydi. Bizningcha, turk-run alifbolarining taraqqiyotiga har ikki omil ham ta'sir ko'rsatgan.

O'rta Osiyo ham ana shunday uzoq viloyatlardan biri edi. Ushbu mintaqaga mansub turk-run xati namunalarini o'rganganimizda, ular yozilgan alifbo tizimlari bitiklar topilgan joyga qarab O'rxun-Yenisey xatlaridan u yoki bu darajada farq qilishi ko'zga tashlanadi. Masalan, Talas bitiktoshlari o'z mazmuni va paleografiyasiga ko'ra O'rxun-Yenisey obidalariga juda yaqin turadi. G'arbroqdan – Farg'ona vodiysidan, Janubiy Qozog'istondan, Qashqadaryodan topilgan bitiklarda esa yozuv tizimi klassik turk-run xatidan sezilarli farq qiladi. Mintaqaning eng g'arbiy hududlariga taalluqli Achchiqtosh guruhi bitiklari esa mutlaqo boshqa yozma an'anani o'zida aks ettiradi va Janubiy Yenisey xatlari bilan o'xshashliklarni namoyon qiladi.

Yozuv va imlodagi farqlar qadimgi turkiy tilning turli shevalari o'rtasidagi katta-kichik tafovutlarni o'zida aks ettirishi mumkin. Bu taxminni tekshirish maqsadida bevosita O'rta Osiyo turk-run bitiklarining til materiallariga murojaat qilamiz.

Avvalgi bob va fasllarda O'rta Osiyo turk-run bitiklari tilini fonetik, leksik va grammatik nuqtai nazardan tahlil qilar ekanmiz, ba'zi jihatlar mintaqada tarqalgan qadimgi turkiy tilda ma'lum sheva farqlari borligiga ishora qilishini aytib o'tgan edik. Quyida ushbu kuzatuvlarimizni umumlashtirib, bu farqlar nimalarda aks etishiga hamda qanday shevalar mavjud bo'lganligidan dalolat berishiga oydinlik kiritishga urinamiz. Shuningdek, tahlilimiz davomida bitiklarda yozma adabiy me'yorning aks etishi masalasiga ham to'xtalib o'tamiz.

To'plangan material asosida o'tkazgan tahlilimiz O'rta Osiyoda ilk o'rta asrlarda istiqomat qilgan turkiy qabilalarda turli shevalar bo'lganligini tasdiqlaydi. Yozuvlarning aksariyati arab istilosiga qadar bo'lgan davrga yoki arablar hukmronligining ilk bosqichiga oidligini inobatga olsak, turk-run matnlari mintaqada ilk o'rta asrlarda vujudga kelgan dialektologik holatni aks ettiradi. Keyingi davrda O'rta Osiyoda yashovchi qabilalarning ko'pchiligi yirik ittifoqlarga birlashadi va bu ittifoqlar negizida o'g'uz, qarluq, qipchoq singari yirik til guruhlariga vujudga keladi. O'rta Osiyo turk-run bitiklari ana shu yirik til guruhlarining vujudga kelishidan oldingi yoki ular endi shakllana boshlagan davrdagi til vaziyatini aks ettiradi.

NATIJALAR

O'rta Osiyo turk-run bitiklari korpusining bunday tahlilga jalb qilish mumkin bo'lgan namunalari uncha ko'p emas. Talas guruhiga mansub yirik matnlar bu borada yaxshi manba bo'lib xizmat qila oladi, zero ular nisbatan aniq o'qilgan hamda til qurilishini nisbatan to'liq aks ettiradi. Shunga qaramay, ba'zi kichik matnlar ham borki, ularda diqqatga sazovor so'z va shakllar uchraydi. Shuningdek, bunday matnlar ba'zi fonetik o'ziga xosliklarni aks ettiradi. Eng muhimi, Talas bitiktoshidan farqli ravishda, kichik hajmli bu bitiklarning mualliflari doim ham yozma adabiy me'yorga rioya etishga urinmaydilar va o'z shevalariga xos so'z va shakllarni bemalol ishlataveradilar.

Tahlilimizda quyidagi yodgorliklar matnlaridan foydalandik: Talas-1-2-3-4-5-6-8-10-11-12-13, Tovqarin-1-2, Shomirzatepa, Chachikey, Chiyimtosh-A-B; Ko'ksoy-2-3-4-5, jami 21 ta bitik.

O'tkazilgan tahlil natijasida tilning turli sathlarida aks etgan quyidagi belgilar aniqlandi.

Fonetik belgilar:

1) lab uyg'unligining aks etishi – aksariyat bitiklarda singarmonizmning ushbu ko'rinishi ko'zga tashlanmaydi, bir guruh yodgorliklarda O'rxun tipidagi kvadrat lab uyg'unligi hodisasi kuzatiladi: ayuŋ yatġu ābi “Oy uxlaydigan uy”;

2) ayrim so'zlarda old qator va orqa qator unlilari almashuvi: uluġ – ũlũg “ulug”; lu – lũ “ajdarho”. Bu faqat imloga xos, talaffuzda aks etmagan holat ham bo'lishi mumkin; unli fonemalarda:

3) āvi almashuvi: āš – iš “esh, yo'ldosh”: āš āltāš “esh, eldosh”; išinkā “eshiga”. Yuqorida aytib o'tilganidek, bu fonetik hodisa Yenisey bitiktoshlari tiliga xosdir;

4) iũ almashuvi: bōri – bōrũ “bo'ri”: qara bōri “qora bo'ri”; kũ yaruq aq bōrũ “mashhur yorug' oq bo'ri”. Bu fonetik hodisa lab uyg'unligining refleksi bo'lib, O'rxun bitiktoshlari tiliga xosdir;

undosh fonemalarda:

5) soʻz oʻrtasida jarangli va jarangsiz undosh fonemalarning oʻrin almashishi: apa – aba “yoshi ulugʻ qarindosh, aka, otaliq”; ökä – ögä “vazir, maslahatchi”;

6) soʻz oxirida qʻgʻ almashuvi: uluq – uluğ “ulugʻ”;

7) š>s almashuvi: ališ>alış “soliq”; kümüş>kümüs “kumush”. Bu faqat imloga xos, talaffuzda aks etmagan holat ham boʻlishi mumkin.

Leksik belgilar:

1) xotin: qatun – yutuz – kişi;

2) oʻgʻil, oʻgʻlon: oğlan – oğul;

Bu juftliklar dialektlar emas uslubiy farqni aks ettirishi mumkin. Ammo keyingi juftliklar Yenisey bitiktoshlari tilida ham dialektal hodisa deb talqin qilinadi:

3) ot: at – yont;

4) tiklanayotgan baʼzi dialektal shakllar:

sañır<sağır “кӱза”.

Morfologik belgilar:

1) Oʻrin-payt-chiqish kelishigi koʻrsatkichida jarangli portlovchi undosh fonemaning jarangsizlashishi: -nda/-ndä – -nta/-ntä: munda ilgäru “bu yerda ilgari”; otuzunta itip “oʻttizida vafot etib”;

2) Joʻnalish-yoʻnaltirish kelishigi qoʻshimchasining xilma-xilligi: -qa/-kä – -a/-ä: išinkä “eshiga”; uylarına “oila aʼzolaridan”;

3) I shaxs birlikdagi egalik qoʻshimchasining singarmonistik oʻzgarishi: -ım/-im – -um/-üm: oğlum “oʻgʻlim”; özüm “oʻzim”;

4) qaratqich kelishigi qoʻshimchasining singarmonistik oʻzgarishi: -ıñ/-iñ, -uñ/-üñ: äsiniñ “azizi”; ayuñ “Oyning”;

5) bu “bu” olmoshi kelishik qoʻshimchasini olganida soʻz boshida b>m almashuvi roʻy beradi: bu>munda.

Shu tariqa, leksik dalillar kam boʻlsa ham, fonetik va morfologik belgilar Oʻrta Osiyo turk-run bitiklari tilida dialektal boʻlinish mavjud boʻlganligini yaqqol koʻrsatib turibdi. Leksikada oʻziga xosliklar kamligi shevalar oʻzaro juda yaqinligi bilan tushuntiriladi. Shuningdek, siyosiy va madaniy umumiylik leksikadagi tafovutlarni ham tez yoʻqqa chiqaradi.

Tahlil natijasida aniqlangan dialektal unsurlar Oʻrta Osiyo turkiy qabilalarining shevalaridagi farqlarni aks ettiruvchi kamida 2 guruh belgilarni ajratib koʻrsatish imkonini beradi. Har bir guruh belgilar maʼlum bir shevaga xos boʻlsa kerak. Bu borada ayniqsa lab uygʻunligining realizasiyasi diqqatga sazovordir. Bu Oʻrta Osiyo turk-run bitiklari tilini shevalarga ajratishdagi asosiy koʻrsatkich, deyish mumkin. Shu asosda oʻrganilayotgan matnlarda 2 ta dialekt aks etganini taxmin qilish mumkin:

- A dialektda lab va tanglay uygʻunligi toʻliq kuzatiladi. Bu jihatdan ushbu dialekt Oʻrxun bitiktoshlari tiliga yaqin turadi;

Bundan tashqari, ä>i almashuvini B dialektga xos xususiyat deb topish lozim, chunki, yuqorida aytilganidek, A dialekt fonetik belgilariga koʻra Oʻrxun bitiktoshlari tiliga

yaqinroq turadi, unda esa, o'z navbatida, orqa qator ā barcha pozisiyalarda o'zgarishsiz saqlanadi.

1 va 2-morfologik belgilar shevalarga xos farq qatorida qadimgi turkiy tildagi kelishik tizimining har xil rivojlanish bosqichlarini ham aks ettirishi mumkin. V. Ponaryadov jo'nalish-yo'naltirish kelishigining turli ko'rsatkichlarini dialektal belgi sifatida ajratib ko'rsatsa ham, shaxsiy suhbatda bu shakllar o'rtasida vaqt tafovuti ham bor bo'lishi mumkinligini ta'kidlab o'tdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo turk-run bitiklarida mahalliy turkiy qabilalarning shevalariga xos jihatlar ma'lum darajada aks etgan, deyish mumkin. Bu fakt shu jihatdan muhimki, O'rta Osiyo bitiklarining O'rxun-Yenisey obidalaridan farqlarini, shuningdek, mintaqada og'zaki til qay yo'sinda rivojlanib borganini ko'rsatadi.

Shunga qaramay, O'rta Osiyo turk-run bitiklarida shevalarga xos unsurlar tartibli, izchil aks etadi, deb bo'lmaydi. Aksincha, kuzatuvlar natijasida matnlarning ko'pchiligi standartlashtirilgan tilda yozilgan, sheva unsurlari esa ularga tasodifan kirib qolgan, degan taassurot uyg'onadi. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, biz yuqorida turli shevalarga mansub deb hisoblagan belgilar bitta matn ichida ham qo'llanilishi mumkin. Shevalar aralashuvining eng qiziq namunasi Talas-13 dir:

Transkripsiya

1. Kiçig kişim tul qaldı tursıqoğlım
2. Qumar Ćur
3. Uyalarumda at aĉ öküz aĉ
4. Ār atım Āşqulı āsız öztüm

Tarjima

1. Kichik rafiqam tul qoldi. Voris o'g'lim
2. Qumar Chur
3. Qarindoshlarimda ot och, ho'kiz och
4. Er otim Eshquli. Esiz o'zim

Ushbu matnning 1-qatorida lab uyg'unligi izdan chiqayotgani aniq ko'rinib turgan holda, 3 va 4-qatorlarda bu qoida izchil realizasiya qilinayotgani ko'zga tashlanadi.

Bu holatni biz quyidagicha talqin qilamiz: O'rta Osiyo hududiga Turk xoqonligining markaziy viloyatlaridan kelgan turkiy qabilalar o'zlari bilan o'sha hududlarda mavjud bo'lgan turk-run yozma an'anasini olib kelganlar. Bu an'ana allaqachon shakllanib, tizimlashtirilgan yozma me'yorga ega bo'lgan. Bu adabiy tilning o'z qonuniyatlari, tayyor badiiy obrazlari, turli mazmundagi matnlarda qo'llanadigan formula gaplari bo'lgan, negaki undan asosan qabrtosh bitiklarini hamda aslzodalarning xotira yozuvlarini tayyorlashda foydalanilgan. Bundan tashqari, mazkur yozma me'yorda fonetik va morfologik jihatdan unifikasiyaga intilish kuchli bo'lgan.

Bugungi kunda turk-run bitiklarining eng yirik yodgorliklari – O'rxun va Yenisey bitiktoshlari ma'lum yozma an'anaga asoslanib yozilgani ko'pchilik olimlarda shubha uyg'otmaydi. Xuddi o'sha an'ananing ayrim belgilarini Talas bitiktoshlarida ham ko'rishimiz mumkin. Mazkur bitiklarning mualliflari matnga badiiy bo'yoq bag'ishlashga uringanini, so'zlashuv tilidan farq qiluvchi adabiy me'yorga murojaat qilganini dalillovchi ba'zi belgilar:

- qaratqich kelishigi qo'shimchasi -niŋ/-niċ ba'zi o'rinlarida tushirib qoldiriladi: Atası atı Toġan oġlı atı Qara Ćur "Otasining oti To'g'on, o'g'lining oti Qora Chur"; Atası atı Ötäg "Otasining oti O'tag";

- o'tgan zamondagi muayyan vaqt kesimi aniqlik maylidagi fe'ning har xil qo'shimcha olgan ko'rinishlari bilan ifodalangan: qaldı "qoldı" – qalmıř "qolmıř". 2-shakl ilk o'rta asrlardayoq tilga badiiylik beruvchi vosita hisoblangan, deyishga asosimiz bor;

- inversiya: qılınçlıđ İnal umaduq ökünçlüđ "Tavrlı Inol bo'la olmadi, o'kinchli";

- ichki qofiya – yuqoridagi misolda ko'zga tashlanadi;

- O'rxun va Yenisey bitiklarida uchraydigan ba'zi iboralar aynan takrorlanadi: ürün kümüř "kumush tortıqlar, sovg'a-salom".

Ohangdorlikka erishishga hamda buni matnning shaklida ifodalashga urinishni Talas-10 misolida ko'rishimiz mumkin:

Transkripsiya

1. Sü ĉur Ađuř atı
2. Inal Ađuř atısı
3. Otuz ođlan sađdıĉı
4. Yađı atı Qıyađan
5. Atası atı Ötađ

Tarjima

1. Qo'shin churi Ag'ush oti
2. Inal Ag'ushning nabirasi
3. O'ttiz o'g'lon birodarligi
4. Jangovar oti Qiyag'an
5. Otasining oti O'tag

Mazkur matnning har bir qatori tugal ohangdor bo'lakni tashkil etadi. Buni yozma matnda aks ettirish uchun har bir ohangdor bo'lak alohida satrga yozilgan – bu, aftidan, matnni o'qiydigan odam qanday ohangdan foydalanishi lozimligini bildirishi kerak edi. U davrdagi turkiy she'riyatda qofiya asosiy badiiy vosita bo'lmagan, shu bois ohangdorlikka, parchalarning jarangdorligiga va bir-birining maromini buzmasligiga e'tibor qaratilgan; balki aynan shu maromni saqlab qolish uchun ham oxirgi qatorda qaratqich kelishigi qo'shimchasi tushirib qoldirilgandir. Qolaversa, ba'zi o'rinlarda qofiya hosil qilishga urinishlar ham seziladi: atı "oti, ismi" – atısı "nabirasi".

Yuqorida aytib o'tilgan mulohazalardan kelib chiqib, O'rta Osiyoda ilk o'rta asrlarda qadimgi turkiy tilning standartlashtirilgan yozma me'yori va an'anasi mavjud bo'lganligini, u O'rxun va Yenisey an'analari bilan bog'liq ekanligini aytish mumkin.

Markaziy Osiyo tarixning ma'lum bosqichida Turk xoqonligining chekka hududi sanalgani, shuningdek, xoqonlikning sharqiy viloyatlari xitoyliklar tomonidan bosib olinishi oqibatida ikki tomonlama madaniy aloqalar uzilib qolgan. Bundan tashqari, O'rta Osiyoda ayniqsa arab istilosidan keyingi yillarda yozma an'anani saqlashga, bu an'anani yaxshi biladigan mutaxassislarni yetishtirishga yetarli e'tibor qaratilmagan, deyishga asosimiz bor.

Sharqiy Turk xoqonligida qattiq yuzalarga matn tushiruvchi mutaxassislar – tabug'chilar asosan aslzodalarga va harbiylarga xizmat ko'rsatganlar. Ular yirik monumental bitiklarni tayyorlaganlar va shunga yarasha yaxshi daromad olganlar. Tabug'chilik kasbiga ehtiyoj baland bo'lgan, shunday ekan, turk-run xatini yaxshi biladigan mutaxassislarni yetishtirishga ham e'tibor qaratilgan. G'arbiy Turk xoqonligida esa monumental bitiktoshlar kam tayyorlangan. Bizga ma'lum bo'lgan Talas bitiktoshlari hashamati va hajmi jihatdan O'rxun va Yenisey bo'ylaridan topilgan obidalarga tenglasha olmaydi. Bizga qadar yetib kelgan bitiklarga qarab xulosa qiladigan bo'lsak, asosan qabrtoshlarga va qoyatoshlarga kichik hajmli esdalik bitiklari tushirilganini ko'ramiz. Bunday matnni tayyorlash, tabiiyki, O'rxundagi kabi yirik monumental bitiklarni tayyorlashga nisbatan kamroq mehnat va mahorat talab qilgan, bu mehnat evaziga kamroq

haq to'langan. Oqibatda sekin-astalik bilan tabug'chilik kasbiga ehtiyoj pasaya borgan, turk-run yozuvini yaxshi biladigan yangi mutaxassislar yetishtirilmay qo'ygan, bu xatda savodli yoza oladigan odamlar soni kamayib borgan. Shu omillar tufayli ba'zi bitiklarga shevaga xos so'zlar kirib qolgan: tabug'chilar matnlarda an'anaviy formula so'zlardan va badiiy ifodalardan foydalanishga urinsa-da, ba'zida imloviy xatolarga yo'l qo'yganlar yoki o'z shevasiga xos shakllarni ishlatib yuborganlar.

Turk-run yozuv an'anasining unutilib borishi va yangi vazifalarni bajara boshlashi, aftidan, O'rta Osiyo turkiy qabilalarida o'troqlashuv jarayoni ro'y berayotgani bilan ham bog'liq bo'lsa kerak. Turkiy qabilalar o'troqlashib, shaharlarda o'rnashib borishi asnosida turk-run xatining ijtimoiy va madaniy vazifalari o'zgarib borgan, bu xatni o'rta darajada biladigan odamlar soni ko'paygan. G'arbiy Turk xoqonligida hamda uning xarobalarida vujudga kelgan davlatlarda turk-run harflari nafaqat toshlarga, balki sopol parchalariga, yog'ochga, tangalarga, hatto qog'ozga bitilgan. Endi ushbu xatdan faqat xotira matnlarini tayyorlashda emas, maishiy yozuvlar va diplomatik hujjatlar tuzishda ham foydalanilgan. Turk-run xatidan boshqa ijtimoiy va madaniy maqsadlarda foydalanuvchi odamlar tabug'chilarning an'analarini davom ettirmaganlar. Ular uzoq yillar davomida an'anaviy imloni o'rganmagan, qolaversa, bu an'anani yaxshi biladigan va boshqalarga o'rgata oladigan mutaxassislar soni ham sekin-astalik bilan ozayib borgan.

Ushbu omillar va o'zgarishlar ta'sirida eski yozma an'analar bilan aloqalar uzilib, imlo qoidalari unutilib yoki o'zgarib borgan. Bizgacha yetib kelgan matnlarning mualliflari o'z saviya va mahoratlariga ko'ra yozganlar va ba'zida bu matnlarda o'z og'zaki tillariga xos ayrim unsurlarni beixtiyor aks ettirganlar. Bugungi tilda aytganda, ular grammatik va imloviy xatolarga yo'l qo'yganlar. Ammo aynan shu xatolar tufayli biz bugun O'rta Osiyo turkiy qabilalarining ilk o'rta asrlardagi og'zaki tili haqida ma'lum tasavvurga ega bo'la olamiz.

Aynan shu omillar tufayli O'rta Osiyo turk-run xati namunalarida ba'zida bitta matn ichida ikki xil shevaga xos belgilar ko'zga tashlanadi – bu matnlarning ayrim qismlari an'anaviy imlo qoidalariga muvofiq yozilgan bo'lsa, boshqa qismlari “eshitilganiday”, og'zaki nutqqa moslab bitilgan.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan tahlilga asolanib, O'rta Osiyo turk-run bitiklarida shevalarning hamda yozma adabiy me'yorning aks etishi yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoning turkiy qabilalari 2 ta o'zaro juda yaqin shevada gapirgan. Biz ushbu shevalarni shartli ravishda A va B dialektlar deb nomladik. Ularning asosiy farqi A dialektda lab uyg'unligining mavjudligida, B dialektda esa lab uyg'unligi yo'qolishi va faqat tanglay uyg'unligi saqlanib qolishidadir.

- O'rta Osiyoga Turk xoqonligining markaziy viloyatlaridan kelgan turkiy qabilalar u hududlardan turk-run xatiga bog'liq yozma an'anani, imlo qoidalarini olib kelganlar. Mazkur an'anaga xos jihatlar keyinchalik yoki parallel ravishda qadimgi turkiy tilning eng yirik yodgorliklarida – O'rxun va Yenisey bitiktoshlarida aks etgan. O'rxun, Yenisey va Talas bitiktoshlarida birday takrorlanadigan ba'zi iboralar, formula gaplar va poetik vositalar bundan dalolat beradi;

- O'rta Osiyo turk-run xatining O'rxun vodiysidagi va Yenisey bo'ylaridagi asosiy tarqalish hududlari bilan siyosiy va madaniy aloqalari uzilib qolgani, shuningdek, boshqa ba'zi sabablar tufayli ushbu yozma an'ana sekin-astalik bilan unutilib borgan. Buning natijasida matnlarga shevaga xos unsurlar kirib kela boshlagan;

- balki O'rta Osiyo turk-run bitiklari tilida mana shunday ikkilamchi dialektal aralashuv keyinchalik mintaqada O'rxun va Yenisey an'alaridan farq qiluvchi yangi yozma an'alarining shakllanishiga zamin yaratgandir. Zero, keyingi asrlarda aynan O'rta Osiyo mintaqasi turkiy yozma tilning rivojlanish markaziga aylangan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. – М.: Наука, 2008. – С. 173.

2. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Издательство Академии наук Киргизской ССР, 1959. – С. 32.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 fevraldagi PQ-2789-sonli "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori: <https://lex.uz/docs/3117025>.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagi PQ-2995-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori: <https://lex.uz/docs/3211987>